

II.
VAN GÖLÜ HAVZASI
SEMPOZYUMU

EDİTÖR
OKTAY BELLİ

“II. VAN GÖLÜ HAVZASI SEMPOZYUMU”

(04-07 Eylül 2006-Bitlis Kültür Merkezi)

Bitlis Valiliği, İstanbul Üniversitesi Avrasya Arkeoloji Enstitüsü,
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Erzurum Atatürk Üniversitesi ve
ÇEKÜL Vakfı tarafından gerçekleştirilmiştir.

Koordinasyon

Kömenstnbl M&C Solutions

w w w . k o m e n . c o m . t r

Koordinatör

Serhat Karahüseyin
A. Tolga Mertoğlu

Tasarım

Zeki Okur

Grafik Uygulama

Ayşe Altınbaş

Düzeltili

Başak Bilen

Kapak Resmi

Bitlis Kalesi ve Kentinden Bir Görünüm
(Bitlis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü)

Baskı-Cilt

Desen Ofset San. Tic. A.Ş.
Birlik Mah. 7.Cad. 67. Sk. No:2
Çankaya - Ankara
Tel: (0312) 496 43 43 (pbx) • Faks: (0312) 496 43 47

T.C.

Bitlis Valiliği

İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları Nr.17

İlk Basım 2007 Ankara

Yayın hakları: Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü

Tüm hakları saklıdır, kaynak belirtilmek koşulu ile yararlanılabilir.

ISBN 978-975-585-853-1

Kitapta yer alan görsel malzemelerin tümü, yazarları tarafından sağlanmıştır.

Kitapta yer alan makalelerin her türlü bilimsel ve yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.

93 HARBİ SÜRECİNDE BİTLİS'TE NÜFUS VE YERLEŞME

Mehmet DEMİRTAŞ*

GİRİŞ

Bitlis Şehri tarihi boyunca sahip olduğu özelliklerinden dolayı hep önemli bir yer olmuştur. Bulunduğu coğrafyanın kendisine sağlamış olduğu bu önem günümüzde de devam etmektedir. Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu'yu birbirinden ayıran Güneydoğu Toroslar, geçilmesi neredeyse imkânsız bir engel teşkil etmektedir¹. Bitlis şehri, yüksek kayalıklar ve dağlarla çevrili dar bir vadi üzerinde kurulmuş binlerce yıllık bir geçmişe sahiptir. Şehir Diyarbakır-Van yolu üzerindeki bir konak ve geçit yeridir. Bitlis Şehri çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış tarihi bir şehir olmasının yanında, geçmişte özellikle ticaret kervanları ve yolcular için de önemli bir güzergâh olmuştur. Ksenefon (Xenophon)'un on binleri de milattan dört asır evvel bu yoldan geçmişlerdi².

Bitlis' in kuruluşu ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlardan birine göre, şehir ilk defa M.Ö. II. binde Mittaniler tarafından kurulmuştur. Daha sonra Asurlular ve X. Yüzyılda Urartular buraya hâkim olmuşlardır. Urartu hâkimiyeti sonrası dönemde Medler ve Persler de bir süre Bitlis'te egemenlik kurmuşlardır³. Bitlis şehrinin tarihindeki önemli olaylardan biri şüphesiz Bitlis Kalesi'nin inşasıdır. Asur yazılı kaynaklarında Vaisis olarak adlandırılan Bitlis'in, M.Ö. 1274 yılında müstahkem bir kaleye ve kalabalık bir nüfusa sahip olduğu belirtilmektedir⁴ Evliya Çelebi Seyahatnamesi dâhil olmak üzere, birçok kaynakta geçen, İskender'in komutanı Badlis'in kaleyi inşa ettiği biçimindeki hikâye ise muhtemelen gerçeği yansıtmamaktadır⁵. Dolayısıyla Bitlis adının, komutanın adından geldiği biçimindeki yaygın görüş de tartışma zeminine taşınmış olmaktadır. Çünkü Asur dilinde Bit veya Bed kelimesi yurt anlamına gelmektedir⁶. Bitlis adı Arap kaynaklarında Bidlis, Ermeni

kaynaklarında ise Bageş (Pağış) şeklinde geçmektedir⁷. Bu noktada asıl önemli olan konu, milattan yüzlerce yıl önce burada bir kalenin mevcudiyetidir. Bu durum Bitlis Şehrinin bundan sonraki kültür ve medeniyet tarihi de dâhil, bütün gelişimine doğrudan etki etmiştir.

Hz. Ömer döneminde (641) İslam orduları tarafından fethedilen ve dönem dönem Bizans ve Sasaniler ile bağımsız beylikler arasında el değiştiren Bitlis, Selçuklu hâkimiyeti ile birlikte görkemli bir döneme girmiştir. Şehir bu dönemde Mervânîlerin kontrolüne bırakılmıştır⁸. Bitlis, Moğol istilası ile birlikte gerilemeye başlasa da, bir süre sonra yeniden toparlanarak önemli bir yer durumuna gelmişti. XIV. Yüzyılda Şerefhanoglu sülalesinin hüküm sürdüğü Bitlis, önce Karakoyunlular, ardından Akkoyunlular ve Safeviler arasında el değiştirdi. I. Selim döneminde Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra burası Şerefhanlar sülalesinin kontrolü altında bulunmaya devam etti. Ancak şehir sürekli olarak Osmanlı-Safevi mücadelesine sahne oldu⁹.

Bitlis Şehri Osmanlı hâkimiyetine geçtiğinde çok büyük olmamasına rağmen coğrafi özellikleri ve ilim hayatı konusunda önemli bir yerdi. XVI. Yüzyılın ilk yarısında buradan geçen seyyahlar şehrin pek büyük olmadığını belirtirler¹⁰. Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte şehrin ticari hayatının canlandırılmasına yönelik olarak bazı tedbirler alındığı görülmektedir. Rahva Ovasında bu dönemde çeşitli kervansarayların inşa edilmiş olması bu amaca yöneliktir. Ancak bu tedbirler tek başına bir anlam ifade etmediğinden, söz konusu yerin güvenliği gündeme gelmişti. Rahva Ovasına

* Dr. Mehmet DEMİRTAŞ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tatvan Meslek Yüksekokulu İktisadi Ve İdari Bilimler Bölümü, Tatvan-Bitlis-TÜRKİYE
e-mail:demirtasm@gmail.com / demirtasm@hotmail.com

nüfus yerleştirilerek bu yolu kullanan kervanların rahat bir şekilde ticaret yapabilmelerini temin etmek üzere buraya on beş hane nüfusun yerleştirilmesi için Van Beylerbeyi'ne bir emir gönderilmişti¹¹. Şehrin ticari hayatının canlanmasının ve güvenliğinin, çevresinin güvenli olmasına bağlı olduğu gerçeği kavranmış olduğundan Bitlis ilerleyen yıllarda önemini daha da artırmıştır. Nitekim Avrupalı seyyahların anlattıklarına göre XVI. yüzyıl sonlarında Bitlis Doğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli şehirlerinden biri durumuna gelmişti ki, 1574 yılında şehir nüfusu iki bin haneydi. Fransız diplomat M.d'Aramon, gözlemlerini anlatırken, Bitlis'in etrafının surlarla çevrili olduğunu söylemektedir¹². Şerefhan'ın verdiği bilgiye bu dönemde Rahva Ovası'nda inşa edilmiş bulunan kervansarayda Türk, Tacik, Arap ve Acem Beyleri ve ileri gelenlerinin yanı sıra özgür, köle, uzaktan veya yakından gelen yolcular barınmaktaydı. Yine aynı dönemde Bitlis şehrinin büyümüş ve gelişmiş olduğunu şehirdeki 18 semtten de (mahalle) anlamak mümkündür¹³.

1655 yılında Melek Ahmet Paşa ile birlikte Bitlis'e gelen Evliya Çelebi, kale içinde 300 ev, zahire saklamak için mağaralar, han, hamam ve bedesten bulunduğunu kaydetmektedir. Evliya Çelebi kale dışında ise on yedi mahalle halinde teşkil olmuş şehirde toprak örtülü ve bahçeli 5.000 ev bulunduğunu eklemektedir¹⁴.

XVII. yüzyıl sonlarında (1676) Bitlis'e uğrayan Tavernier Bitlis Beyi'nin 20-25 bin süvariden oluşan kuvvet çıkarabildiğini ve şehirde nüfusun kalabalık olduğunu belirtmektedir¹⁵. Bitlis'in XVIII. Yüzyıla dair bilgilerimiz son derece sınırlıdır. XIX. yüzyılın ilk çeyreği için nüfusa dair yapılan tahminlere göre şehirde 12 bin kişi yaşamaktaydı. 1838'de Bitlis'in nüfusu 15-18 bin kişi civarındaydı¹⁶. Yüzyılın ortalarında da Bitlis canlılığını korumuştur. Bu durum yabancı seyyahların dikkatini de çekmişti. Yüzyılın ortalarında şehirden geçen Hommaire, hanlar, hamamlar ve köprülerden söz ederek doğunun bütün güzelliklerinin Bitlis'te toplanmış olduğunu söylemektedir. 1859'da burayı gören Kotschy, şehir için Muhteşem Bitlis ifadesini kullanmaktadır. Bundan on yıl sonra şehri gezen

Deyrolle, Bitlis'in çok canlı bir şehir olduğunu ifade etmektedir¹⁷. Bitlis'te nüfusun fazlalığını sağlayan canlı bir ticaret ve sanayi hayatı mevcuttu. XIX. Yüzyıl ortalarında şehri gezen seyyahlar Bitlis'te yerli sanayinin çok gelişmiş olduğunu ve dereler boyunda birçok değirmenin sıralanmış bulunduğunu söylemektedir. Bu dönemde şehirde dokumacılık bir hayli ileriydi. Şehir ve köy evlerinde renkli pamuk bezleri ve halılar dokunmaktaydı. Gerek bu dokumalar gerekse Evliya Çelebi'nin çok şöhretli olduğunu söylediği renkli sahtiyanların boyanmasında kullanılan boyaların imalinin çok ileri olduğu anlaşılmaktadır¹⁸.

93 HARBİ SÜRECİNDE BİTLİS'TE NÜFUS

Osmanlı Devletinde XIX. Yüzyıl öncesi döneme dair nüfus rakamları yanıltıcı olabilir. Çünkü bu bilgiler çoğunlukla tahminlere dayanmaktadır. Bu dönemde modern anlamda bir nüfus sayımı yapılmadığından verilecek nüfus bilgilerinin tam güvenilir olduğu söylenemez. XIX. Yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı Devletinin nüfus meselesini daha ciddi bir şekilde ele alması da bu konudaki yetersizlikleri ortadan kaldırmada yeterli olmamıştır. Zaten ilk nüfus sayımları asker ihtiyacının karşılanması ve vergi toplanması amaçlarına yönelikti. Bu yüzden sayımlarda erkek nüfusun miktarının tespit edilmesine çalışılmıştı. Haliyle ortaya çıkan durum, genel nüfus miktarını yansıtmaktan uzaktı. Fakat her şeye rağmen bu sayımlar bile bir fikir verebilir. 1831 sayımında da kadın nüfusun sayılması düşünülmemiş, modern esaslara göre ilk nüfus sayımına 1843 yılında teşebbüs edilmişti. Bu teşebbüsün amacı da orduyu yeniden tanzim ve asker alma usulünü değiştirmektir¹⁹. İmparatorluk dâhilinde yaşamakta olan erkek Müslüman nüfus ile cizye ödemekle mükellef gayrimüslim nüfusun tespit edilmesine karar verilen bu ciddi girişimin halk tarafından iyi karşılanmaması ve birçok yerde sayımı yapmak isteyenlere direniş gösterilmesi, sayımın sonuçlanmasını, dolayısıyla amacına ulaşmasını engelledi²⁰. Bunun en önemli nedeni, her eyalete yeni nüfus miktarına göre vergiler yükleneceği şayiasının çıkartılmış olması karşısında halkın gerçek nüfusunu gizleyerek daha az gösterme düşüncesi idi²¹. Bu tarihten sonra da çeşitli

kereler sayım girişimlerinde bulunmuş ancak benzer sebeplerle başarısız olunmuştu. Modern anlamda ilik nüfus sayımı ancak 1881-1882'de yapılmış ve sonuçları 1893'te açıklanmıştır. Bu sayımın en önemli tarafı kadınları kapsamış olmasıdır. Dolayısıyla bu sayım imparatorluk nüfusunun tam tespitinde büyük bir önemi haizdir.

Nüfus sayımı öncesi döneme dair Doğu Anadolu Bölgesi'nin nüfus tahminlerinin önemli bir kısmı yabancı müfettişlerin raporlarına dayanmaktadır. Bu müfettişlerden biri İngiliz Taylor'du. Taylor'un raporunda, 1869'da Malazgirt, Ahlat ve Bulanık'la birlikte Muş Mutasarrıflığına bağlı bir kaza olan Bitlis'te 2.500 hane Müslüman nüfusa karşılık 1.500 hane Hıristiyan nüfus yaşamaktaydı²². 1872 tarihli bir nüfus cetvelinde yer alan bilgiler Taylor'un raporunda yer alan bilgilerle yaklaşık olarak örtüşmektedir. Buna göre Bitlis ve çevresindeki mevcut nüfusun hane miktarları şöyleydi²³.

	Müslüman	Ermeni
Bitlis Kasabası	3.000	1.500
Bitlis Etraf ve Nahiyeleri	4.500	500
Mutki Aşiretleri (Yerleşik)	3.000	-
Bulanık Kazası ile Beraber İskânlı Aşiretler	3.000	2.000
Varto Kazası	3.500	100
Muş ile Beraber Nahiyeleri ve Bağlı Yerler	4.500	2.500
Ahlat Kazası ile Beraber İskânlı Aşiretler	2.500	1.000
Muş Dağlarında Bulunan Göçebe Aşiretler	2.000	-
Toplam	26.000	7.600

Tablonun tetkikinden çıkan sonuca göre söz konusu yerlerde 93 Harbinden önce Ermeni nüfusun genel nüfus içindeki payı hane bazında % 22.6 idi.

Bazen çeşitli kişiler tarafı nüfus istatistikleri yayınlamak suretiyle özellikle bu dönemde kamuoyunu ve Avrupa devletlerini etkilemeye çalışmaktaydılar. Ermeni patriği Nerses'in hayatta iken yayınlamış olduğu asılsız bir cetvelde Ermeni nüfusu fazla gösterilmiş ve hükümet duruma müdahale ederek Erzurum, Van, Diyarbakir, Ma'muret'ül Aziz (Elazığ), Sivas, Adana Ve Halep vilayetleri ile birlikte Bitlis vilayetinin de nüfusunu açıklamıştı. Bu nüfus cetveline göre vilayetin nüfus dağılımı şöyleydi²⁴.

Bitlis Vilayeti

İslam	167.054
Ermeni	101.358
Süryani	1.981
Katolik	4.948
Protestan	1.498
Kıpti (Gayrimüslim)	159
Toplam	276.998

Yukarıda genel bilgileri verilen nüfus sayımının ayrıntılı sonuçları Siirt, Muş ve Genç sancaklarının da bağlı bulunduğu Bitlis Vilayetinde şöyleydi²⁵.

Bitlis Vilayeti

Bitlis Vilayeti	Müslüman		Ermeni		Katolik		Protestan		Süryani (Manafitler)		Gayrimüslim Cinsmeler		Toplam		Toplam Nüfus
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
Mevkei Sıradaki	18.817	25.650	12.051	18.394	10	16	239	222	96	165	-	-	31.218	44.547	75.765
Siirt Sıradaki	22.181	26.914	5.457	6.514	1.050	1.380	202	231	755	865	-	-	29.658	36.614	66.272
Muş Sıradaki	19.789	22.854	25.698	28.078	1.101	1.371	195	307	-	-	70	85	46.855	53.705	100.560
Genç Sıradaki	12.534	18.307	2.378	2.791	-	-	-	-	-	-	-	-	14.911	21.109	36.020
Vilayet Toplamı	73.321	93.725	45.586	55.777	2.171	2.777	636	862	851	1.130	70	89	122.632	154.366	276.998

Yukarıdaki nüfusun yerli ve yabancı olmaları durumuna göre dağılımları ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir²⁶.

Bitlis Vilayeti	Yabancı		Yerli		Toplam		Toplam Nüfus
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
İslam	976	601	92.482	72.472	93.458	73.073	166.531
Ermeni	146	54	55.631	45.527	55.777	45.581	101.358
Protestan			862	636	862	636	1.498
Süryani			1.130	851	1.130	851	1.981
Katolik			2.777	2.171	2.777	2.171	4.948
Kıpti(GM)			89	70	89	70	159
Yezidi			273	250	273	250	523
Toplam	1.122	655	153.244	121.977	154.366	122.632	276.998

Tablonun değerlendirilmesinden çıkan sonuca göre 93 Harbi sonrası dönemde Bitlis vilayetinde yaşayan Ermeni nüfusun oranı %36.5'tir.

15 Nisan 1893 tarihli başka bir belgede tetfiş edilen bazı vilayetlerin (Halep, Diyarbakir, Sivas, Erzurum, Ma'muret'ül Aziz, Van, Trabzon, Bitlis) nüfuslarına yer verilmiştir. Bitlis'te nüfus dağılımı şöyleydi²⁷.

Bitlis Vilayeti

Müslüman	121.460
Ermeni	66.444
Süryani	75
Keldani	1.464
Protestan	324
Toplam	189.767

Tabloda geçen "ma'lumat-ı dahil cedvel idilmiştir" ifadesi bu nüfus miktarının vilayet genelini kapsamadığını, sancak merkezlerine ait olduğunu göstermektedir.

1895, 1896 ve 1897 yıllarında Bitlis Vilayetinde yaşayan nüfusun durumu şöyledir²⁸

Bitlis Vilayeti

	1895	1896	1897
Müslüman	237.392	365.921	244.772
Ermeni	103.715	88.722	101.586
Katolik	5.636	6.036	4.638
Protestan	1.751	1.743	1.826
Eski Suriyeliler(Ortodoks-Yakubi)	3.146	3.146	3.354
Keldaniler	-	-	2.466
Toplam	351.640	465.568	338.642

1895 yılında Ermeni nüfusunun genel nüfus içindeki payının %29.5 düzeyine inmiş olduğu görülmektedir. 1896'da Ermeni nüfusunda ciddi bir azalma meydana gelmişti. Bu tarihte Bitlis Vilayetinde yaşayan Ermeni nüfusun oranı %19 olmuştu.1897 yılında ise Bitlis'te Ermeni nüfusun oranı %29.9 düzeyindeydi

Bitlis Vilayetinde 1895-1897 yılları arasında Ermeni nüfusunda bir dalgalanma olduğu görülmektedir. Bunda, Bitlis vilayetine bağlı Sasun'da 1894'te, yine Bitlis vilayetine bağlı Muş Sancağı ile Bitlis merkezde 1895'te meydana gelen Ermeni İsyanlarının etkisi olduğu söylenebilir. Çünkü bu olaylar esnasında özellikle Sasun'da büyük çaplı nüfus hareketleri meydana gelmişti²⁹.

1881-1882 nüfus sayımına göre Doğu Anadolu Bölgesi'nin altı vilayetinde nüfusun dağılımı şöyledir³⁰. Bitlis'in nüfus durumunu görmek bakımından önem taşıyan bu tabloda dikkati çeken önemli noktalardan biri Bitlis Vilayetinin nüfusunun Van Vilayetine göre çok daha fazla bir yekûn göstermesidir.

Bitlis	276.998
Diyarbakir	368.946
Erzurum	559.055
Mamuret'ül Aziz	381.346
Sivas	926.671
Van	119.860

Doğu Anadolu Bölgesi'nde altı yıl konsolosluk görevinde bulunmuş olan General Maywesky'ye göre Bitlis Vilayetine bağlı sancak merkezlerinde Müslüman ve gayrimüslim nüfusun dinlerine göre oranları şöyledir³¹.

Bitlis Vilayeti (% Olarak)	Müslüman	Hristiyan	Diğer
Bitlis Sancağı	60	40	-
Muş Sancağı	51	48	1
Siirt Sancağı	65	34	1
Genç Sancağı	79	20	1

Bitlis Vilayetine bağlı yerlerde yaşayan nüfusun dinler itibarıyla oranlarına bakıldığında ise şöyle bir durumla karşılaşılır.

Bitlis Vilayeti (%)	Müslüman	Hristiyan	Diğer
Bitlis Şehri	70	30	-
Mutki Kazası	70	30	-
Malazgirt Kazası	87	13	-
Varto- Kom Kom	80	20	-
Harzan Kazası	70	28	2
Pervari Kazası	60	40	-
Şirvan Kazası	62	36	2
Genç Kazası	70	30	-
Çapakçur Kazası	79	21	-
Kulp Kazası	92	4	4

Bitlis Vilayetinin merkez nüfusu ise yabancı seyyahların veya görevlilerin verdiği rakamlar ile Bitlis Salnamesinde yer alan rakamlara dayalı olarak yıllar itibarıyla şöyle tahmin edilmiştir. XIX. Yüzyıl sonlarında (1884) şehir merkezindeki tahrir tabii nüfus miktarı 27.800 kişiydi³².

Müller, Simonis ve Hyvernats 1888 yılı için 30.000 kişilik bir rakam vermektedirler. Bu kişiler hane sayısını da 5.000 Kürt, 1.000 Ermeni olarak tespit etmişlerdir. Bu duruma göre hane başına düşen miktar 5 kişidir. Bu mantıklı bir yaklaşımdır. Nolde 1891'de Bitlis'te 36.000 kişinin yaşadığını söylemektedir. Cuinet'nin aynı dönem için verdiği rakam 38.600 kişidir. Bunun 20.880'i Müslüman, 16.086'sı Gregoryen Ermeni, 1800'ü Yakubi, 200'ü Protestan Ermeniydi³³. Bu dönemdeki merkez nüfusu vilayet salnamesine göre 44.109 kişiydi³⁴. Bu nüfusun 30.000 kadarı Müslüman'dı. Lynch ise 1898 yılında merkezde 30.000 kişinin yaşadığını, bunun 10.000'nin Ermeni, 200 kadarının Süryani, geriye kalanının Müslüman Kürt olduğunu söylemektedir³⁵.

Bitlis Şehri Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte yeni bir döneme girmiştir. Sahip olduğu zengin birikimini bu süreçte daha da geliştiren şehir Osmanlı Dönemi boyunca önemli bir

ticaret merkezi olmuş ve kalabalık sayılabilecek bir nüfusu hemen her dönemde barındırmıştı. 93 Harbi Osmanlı Devleti'nin tarihinde yaptığı tahribat bakımında ayrı bir yere sahiptir. Savaş sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması ile ilk kez uluslararası bir belgede "Ermeni Meselesi"nin yer almış olması özellikle Doğu Anadolu Bölgesinin bundan sonraki sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi hayatını büyük ölçüde etkilemiştir. Bu etkinin en çok hissedildiği yerlerin başında Bitlis gelmiş, şehir bu süreçte çeşitli olaylara sahne olmuştur. 93 Harbinden sonra Bitlis nüfusunda, meydana gelen olayların etkisiyle dalgalanmalar görülse de genel olarak merkez nüfusu 30.000'ler civarında bir seyir izlemiş, bu nüfusun büyük çoğunluğunu (yaklaşık olarak % 70'i) Müslümanlar meydana getirmişken, %30 civarındaki kısmını Hıristiyanlar oluşturmuştur. Hıristiyanların tamamına yakını Ermeniler'den meydana gelmiştir.

I. Dünya savaşı öncesinde ve savaş sırasında da aralıklarla devam eden Ermeni olayları şehir hayatını etkilemeye devam etse de her şeye rağmen Cumhuriyet dönemine kadar Bitlis sahip olduğu önemi muhafaza etmeyi başarmıştır.

DİPNOTLAR

- 1 Metin Tuncel, "Bitlis" *Diyanet İslam Ansiklopedisi- VI*, İstanbul 1996, s. 225.
- 2 Besim Darkot, "Bitlis" *İslam Ansiklopedisi- II*, Eskişehir 1997, s.658.
- 3 *Görsel Türkiye Ansiklopedisi*, "Bitlis" Fasikül-X, s. 235,236.
- 4 Kenan; Arınç, "Bitlis'te Nüfus Hareketleri" *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, Talip Yücel'e Armağan, Yıl XXXIII/ I-II*, Ankara 1997, s.51.
- 5 Darkot, "Bitlis" s. 659.
- 6 Sitki Aydın, *Bitlis Tarihi*, Acar Matbaası, İstanbul 1967, s. 6.
- 7 Sabih Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler-II*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977, s. 120.
- 8 Tuncel, "Bitlis" s.226.
- 9 Mükrimin Halil Yınanç, "Bitlis", *İA-II*, s.664.
- 10 Darkot "Bitlis" s.659.
- 11 *BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) MD (Mühim Defteri)- XIV-II*, Sh.878, Hk. 1285, 16 Ramazan 978/11 Şubat

1571. Emirde Bitlis'ten Van Gölü kıyısındaki Tatvan'a gelince yol üzerinde yer alan ve bir günlük mesafede bulunan Rahva'nın, boş bir sahra olması nedeniyle eşkıyanın mekân haline gelmiş olduğu, buranın aynı zamanda kış aylarında yolcuların helak olmasına sebebiyet verdiği ve buraya vergiden muaf on beş hanenin yerleştirilerek gerek bu mıntıkanın güvenliğinin sağlanması, gerekse buraya yerleştirilecek ailelerin gelip geçenlere yardım etmelerinin bu yolla mümkün hale geleceği bildirilerek bu kişilerin mu'af-nâmelerinin Dersaadet'e gönderilmesi istenmişti.

- 12 Gülgün, Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 20032, s. 265.
- 13 Şerefhan, *Şerefname-Kürd Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Deng Yayınları, İstanbul 2006³, s.270, 271.
- 14 Evliya Çelebi, *Seyahatname-IV*, Dersaadet İkdam Matbaası, İstanbul 1314, s.87,88,91.
- 15 Arınç, "Nüfus Hareketleri", s.53.
- 16 Kadir Pektaş, *Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.5, Tuncel, "Bitlis", s. 227.
- 17 Tuncel, "Bitlis", s.227.
- 18 Darkot, "Bitlis" s. 660.
- 19 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1851*, T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1943, S. 9, Nuri Akbayar "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Nüfusu" *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi-V*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1239.
- 20 Nuri Akbayar, "Tanzimattan Sonra Osmanlı Nüfusu" *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi-V*, İstanbul 1985, s.1239.
- 21 Cevdet Küçük *Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu*, Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 7-8'den ayrı Basım, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977, s. 190.
- 22 Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri*, Çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınları, İstanbul 1986, s. 79.
- 23 *BOA, YEE*, 553/7 29 Z 1288/9 Mart 1872.
- 24 *BOA, Y.PRK. AZN*, IV-XVI, 29 Ca 1307/19 Şubat 1890, Aynı cetvel için bkz. *BOA, Y.PRK. AZN*. 6-79, 1310/1892-1893.
- 25 Kemal Karpat, *Ottoman Population, (1850-1914)*, Winconsin 1985, s,152,153..
- 26 *BOA, YEE*, 553-53. Bitlis Osmanlı idaresinde önceleri Erzurum Eyaletinin Muş Sancağına bağlı bir kaza merkeziydi. Ancak 93 Harbinden sonra vilayet haline getirilmiştir. Bu konuda bkz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *Osmanlı Atlası- XX. Yüzyılın Başları*, OSAV Yayınları,

- İstanbul 2003, s.81.23
- 27 BOA, Y.PRK.DH, 5-84, 28 N1310/15 Nisan 1893.
- 28 Karpat, a.g.e. s.156-161.
- 29 Mehmet Demirtaş, *Doğu Anadolu Nüfus Hareketleri (95 Harbi Sonrası)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 1996, s. 120-126.
- 30 Akbayar, "Osmanlı Nüfusu", s.1243.
- 31 General Maywesky, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1330, s. 96,97,98.
- 32 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s.13.
- 33 Darkot, "Bitlis" s.660.
- 34 *Sâlnâme-i Vilayet-i Bitlis*, 1310/1892-1893, Vilayet Matbaası, İstanbul, s.51.
- 35 Darkot, "Bitlis" s. 660.

EKLER

I- BOA. MD. XIV-II, HK. 1285

II- BOA. YEE. 553/53

Vilayet	İl	1285		1286		1287		Toplam
		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Van	Asiye	7.1	976	72	679	92	682	99 608
	Arçin	54	117	60	647	60	681	60 474
	Arşin	.	.	66	812	66	66	862
	Arşin	.	.	804	1 140	804	1 140	1 140
	Arşin	.	.	4 171	4 274	4 171	4 274	4 274
	Arşin	.	.	40	89	40	89	89
	Arşin	.	.	60	674	60	674	674
		7.6	1 652	122	1 777	122	122	122 632
Siirt	Asiye	4 444	1 704	444	444	444	444	484 774
	Arçin	117	44	117	44	117	44	117 44
	Arşin	607	917	607	917	607	917	607 917
	Arşin	4	8	4	8	4	8	4 8
	Arşin	16	14	16	14	16	14	16 14
	Arşin	.	12	12	12	12	12	12
	Arşin	44	47	44	47	44	47	44 47
		4 444	1 704	444	444	444	444	484 774
Mardin	Asiye	.	1 444	.	1 444	.	1 444	1 444
	Arçin	.	4	.	4	.	4	4
	Arşin	.	4	.	4	.	4	4
	Arşin	.	4	.	4	.	4	4
	Arşin	.	4	.	4	.	4	4
	Arşin	.	4	.	4	.	4	4
	Arşin	.	4	.	4	.	4	4
		.	1 444	.	1 444	.	1 444	1 444
Diyarbakır	Asiye	714	994	44 444	44 444	44 444	44 444	44 444
	Arçin	44	44	44	44	44	44	44 44
	Arşin	44	44	44	44	44	44	44 44
	Arşin	44	44	44	44	44	44	44 44
	Arşin	44	44	44	44	44	44	44 44
	Arşin	44	44	44	44	44	44	44 44
	Arşin	44	44	44	44	44	44	44 44
		714	994	44 444	44 444	44 444	44 444	44 444

